

ІСТОРІЯ

УДК 94:355.483(477.7)“1919/1920”

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/93-2-1>**Володимир ОЛЕШКЕВИЧ,***orcid.org/0009-0000-9760-0608*

аспірант кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна) *oleshkevych.volodymyr@chnu.edu.ua***ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ТА ПОРАЗКА ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ Н. МАХНА У 1919–1920 РОКАХ**

Стаття присвячена комплексному дослідженню завершального етапу діяльності Революційної повстанської армії України (махновців) у складних умовах військово-політичної ситуації Південної України наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. У центрі уваги – динаміка змін у становищі повстанського руху, який упродовж попередніх років відігравав помітну роль у регіональному балансі сил, але в цей період вступив у фазу стрімкої деградації. Розкрито ключові фактори, що впливали на ослаблення махновських формувань: багатовекторну боротьбу проти Добровольчої армії та більшовиків, виснаження людських і матеріальних ресурсів, кризи командування та розгортання епідемії тифу, яка паралізувала значну частину бойового складу.

У статті проаналізовано внутрішні суперечності в середовищі повстанського руху, серед яких – падіння дисципліни, зростання випадків самочинних дій окремих загонів, конфлікти між польовими командирами та центральним керівництвом. Висвітлено, як ці процеси збігалися з поступовою втратою соціальної підтримки, оскільки місцеве населення дедалі більше втомлювалося від тривалих бойових дій, мобілізацій і контрибуцій. Особлива увага приділена змінам у стратегії махновського командування, яке, намагаючись зберегти боєздатність армії, змушене було відступати до більш мобільних, але менш ефективних партизанських форм дій.

Метою дослідження є встановлення комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників, що привели до фактичного краху РПАУ, а також уточнення ролі махновського руху в ширшому контексті громадянської війни на Півдні України. Проведений аналіз свідчить, що саме поєднання тривалого тиску з боку противників, виснаження людського потенціалу, прорахунків у тактичному й стратегічному плануванні та деградації внутрішньої організації зумовило стрімке падіння бойової спроможності махновських формувань.

У статті доведено, що боротьба Добровольчої армії проти махновців серйозно послабила її наступальні можливості, створивши сприятливі умови для більшовицького наступу на початку 1920 р. Водночас остаточна дезінтеграція махновського руху унеможливила його відновлення у попередніх масштабах, що визначило нову конфігурацію сил у регіоні та завершило один із найяскравіших епізодів селянського повстанства в Україні.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921, Нестор Махно, Антон Денікін, більшовики.

Volodymyr OLESHKEVYCH,*orcid.org/0009-0000-9760-0608*

PhD student at the Department of History of Ukraine

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

(Chernivtsi, Ukraine) *oleshkevych.volodymyr@chnu.edu.ua***MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN SOUTHERN UKRAINE
AND THE DEFEAT OF N. MAKHNO'S INSURGENT ARMY IN 1919–1920**

The article offers a comprehensive examination of the final stage of activity of the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (RIAU, the Makhnovists) within the complex military-political situation in Southern Ukraine in late 1919 and early 1920. The study focuses on the dynamics of change within the insurgent movement, which had previously played a significant role in the regional balance of power but entered a phase of rapid decline during this period. The analysis highlights key factors that contributed to the weakening of the Makhnovist formations: multi-front fighting against both the White Volunteer Army and the Bolsheviks, the exhaustion of human and material resources, crisis within the command structure, and the devastating impact of a typhus epidemic that incapacitated large segments of the insurgent forces.

The article investigates internal contradictions within the insurgent movement, including deteriorating discipline, the growth of uncontrolled actions by individual detachments, and conflicts between field commanders and the central leadership. It also examines the gradual loss of social support, as the local population grew increasingly fatigued by prolonged warfare, forced mobilizations, and requisitions. Special attention is paid to shifts in Makhnovist strategy, as the leadership, attempting to preserve combat capability, was forced to transition to more mobile yet less effective guerrilla tactics.

The aim of the study is to identify the combination of external and internal factors that led to the practical collapse of the RIAU and to clarify the place of the Makhnovist movement within the broader context of the Civil War in Southern Ukraine. The analysis demonstrates that the intersection of sustained pressure from opposing forces, the exhaustion of manpower, tactical and strategic miscalculations, and the erosion of internal organizational cohesion collectively resulted in a sharp decline in the combat effectiveness of the insurgent army.

The article argues that the Volunteer Army's struggle against the Makhnovists significantly depleted its resources and hampered its offensive capabilities, thereby facilitating the rapid advance of Bolshevik forces in early 1920. At the same time, the final disintegration of the insurgent movement made its revival on a previous scale impossible, reshaping the regional configuration of power and bringing an end to one of the most notable peasant insurgent phenomena in Ukraine.

Key words: Ukrainian Revolution of 1917–1921, Nestor Makhno, Anton Denikin, Bolsheviks.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокого та неупередженого аналізу військово-політичної ситуації на Півдні України на переламному етапі (1919–1920 рр.), коли зіткнення інтересів білогвардійських, більшовицьких і повстанських сил мало вирішальне значення для всього ходу Української революції. Дослідження поразки армії Нестора Махна та її тактичних помилок дозволяє не лише уточнити стратегічні наслідки повстанського руху, але й виявити історичні уроки про обмеженість військових засобів в умовах багатofронтової війни без стійкої внутрішньої та соціальної підтримки. Таким чином, дана публікація сприяє заповненню історіографічних прогалин щодо ролі нерегулярних формувань у державотворчих процесах та актуалізує досвід українського військового протистояння у революційний період.

Методологія дослідження. Методологічна основа дослідження базується на загальнонаукових принципах та спеціальних історичних методах, які забезпечують всебічний, об'єктивний та системний аналіз обраної проблематики.

Аналіз досліджень. Варто зазначати, що сформована нами проблематика знайшла часткове висвітлення у працях таких знаних фахівців з історії Української революції 1917–1921 рр., як М. Ковальчук (Кольчук, 2006; Ковальчук, 2010), Ю. Котляр (Котляр, 1999), Ю. Митрофаненко (Митрофаненко, 2016) та інші. Водночас у їх наукових напрацюваннях ця тематика не була повністю розкрита.

Тому **метою** нашої наукової публікації є характеристика військово-політичної ситуації на Півдні України і причини поразки повстанського руху наприкінці 1919–1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Після того як наприкінці вересня 1919 р. загони Н. Махна прорвали білогвардійський фронт на південній Київщині, повстанським силам вдалося провести результативний рейд у напрямку Катеринославщини. Упродовж кількох тижнів вони опанували значні території Південної України, взявши під контроль Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ

і Мелітополь. Повстанці навіть створили загрозу ставці генерала А. Денікіна, що розташовувалася у Таганрозі. Для придушення руху Махна білогвардійське командування змушене було перекидати сюди значні військові сили.

Попри це, головні підрозділи повстанської армії уникнули остаточного розгрому: вони прорвалися на правобережжя Дніпра і зміцнили свої позиції у Катеринославі. Щоб остаточно ліквідувати махновський виступ, у ставці ЗСПР ухвалили рішення направити на Катеринославщину додаткові сили. Добровольча армія була пов'язана боями з більшовиками на головному, московському напрямку, проте саме в цей період армія Новоросійської області ЗСПР завершувала розгром українських підрозділів на Поділлі. Виснажена численними боями армія УНР рухалася на захід, а командування Галицької армії навіть заявило про готовність перейти на сторону білогвардійців (Ковальчук, 2010: 25–26).

Слід наголосити, що на початку листопада 1919 р., виконуючи вказівку А. Денікіна, командувач військ Новоросійської області генерал Н. Шиллінг віддав наказ перекинути необхідне підкріплення. Згідно з даними білогвардійської розвідки, армія Махна на першу половину листопада 1919 р. налічувала близько 12 тис. піхоти, 4 тис. кінноти, мала 25–30 гармат і приблизно 250 кулеметів. Масштаб розгортання повстання викликав занепокоєння навіть у зарубіжних союзників білого руху. У відповідь на запит британського військового міністра В. Черчилля А. Денікин повідомив британського представника при ставці ЗСПР генерала Хольмана, що проти повстанців спрямовано 5 тис. бійців, знятих з фронту, і ще стільки ж виділено з тилкових резервів. За планом, після придушення махновського виступу війська генерала Я. Слащова повинні були підсилити Добровольчу армію на головному напрямку.

Генералові Я. Слащову було підпорядковано зведений полк з рештків катеринославської бригади державної варті, загін генерала А. Корвін-Круковського та війська групи генерала О. Реві-

шина. Крім цього, 11 листопада командувач військ Київської області ЗСПР генерал А. Драгомиров наказав тимчасово передати під командування Слащова всі білогвардійські частини, що дислокувалися на південний схід від лінії Черкаси–Вознесенськ. На час проведення операцій проти повстанців військова й цивільна влада на території між Дніпром, Бугом і залізницею Черкаси–Вознесенськ також концентрувалася у руках генерала Слащова (Котляр, 1999: 100).

Попри численні наполягання зі ставки ЗСПР, Слащов відмовлявся починати наступ на махновців, доки повністю не завершить зосередження своїх військ у визначеному регіоні. Поряд із загрозою махновського руху на Катеринославщині, білогвардійську адміністрацію серйозно непокоїло поширення повстанства у східних районах Херсонщини. Райони поблизу Херсона та Миколаєва, де виникли так звані Висунська та Баштанська «повстанські республіки», фактично вийшли з-під контролю білих. Наприкінці жовтня 1919 р. підпільні більшовицькі організації Херсона й Миколаєва встановили зв'язок із цими «республіками», прагнучи стимулювати їх до активних бойових дій. Для організації повстання у Херсоні більшовики створили підпільний військово-революційний комітет.

Проте, так і не дочекавшись обіцяного робітничого виступу, увечері 28 жовтня повстанці повернулися до Баштанки ні з чим. У той самий день кінні загони висунців зайняли станцію Снігурівка, 29 жовтня підійшли до околиць Херсона, а в ніч на 30 жовтня здобули місцевий залізничний вокзал. Херсонська залога білогвардійців складалася лише з 600 бійців комендантської команди і вже готувалася залишити місто. Радість більшовиків затьмарив несподіваний крок повстанців: як згадував один із членів херсонського більшовицького ревкому, висунські повстанці виступили проти звільнення комуністів із в'язниці після відходу білих (Ковальчук, 2006: 137).

Утім, суперечки між союзниками виявилися передчасними – події розвивалися за звичним сценарієм: повстанці зайняли передмістя й очікували на робітничий виступ, якого так і не відбулося. Державна варта заарештувала кількох членів військово-революційного комітету, що фактично паралізувало всю підготовку повстання. Невдовзі до Херсона підійшли кілька британських міноносців, які відкрили вогонь по позиціях повстанців і змусили їх зняти облогу. У результаті Херсон і Миколаїв залишилися у руках білогвардійців.

Не плануючи починати операцію проти основних сил Махна до кінця листопада, генерал

Я. Слащов прагнув використати час для ліквідації повстанських осередків на Херсонщині та ізоляції Катеринославського району від повстанських центрів у Північній Таврії. Одночасно групі генерала О. Ревішина наказано не допустити об'єднання махновських сил із повстанськими загонами, що рухалися до Катеринославщини з Полтавщини. Оскільки повстанці діяли розрізнено, Слащов вважав, що зможе виконати поставлені завдання.

Як уже згадувалося, для боротьби з «повстанськими республіками» на Херсонщині виділили козацю бригаду генерала Н. Складярова. Миколаївську залого посилили Слов'янським стрілецьким полком, внаслідок чого станом на 2 листопада її чисельність зросла до 2112 багнетів. 6 листопада білогвардійці за підтримки загонів місцевої хліборобської самооборони розпочали наступ на Баштанку. «Республіка» протрималася кілька днів, але 9 листопада її керівники змушені були звернутися по допомогу до сусідньої Висунської «республіки». 12 листопада висунський загін прибув до Баштанки та взяв участь у бою з білими, однак швидко повернувся, щойно дізнавшись про наближення до Висунська козачої кінноти. У результаті запеклих боїв 12–14 листопада білогвардійці захопили Баштанку. Частина повстанців відступила до Висунська (Ковальчук, 2006: 147).

Невдовзі 42-й Донський козацький та 8-й Лубенський гусарський полки, що входили до бригади генерала Н. Складярова, розгорнули наступ на «Висунську республіку». 19–20 листопада білогвардійська кіннота завдала їй вирішальної поразки. В ніч на 21 листопада висунські повстанці на чолі зі своїм керівником Ф. Юхименком залишили село та відійшли на північ. Рештки баштанських загонів під проводом П. Тура знайшли прихисток у єврейській колонії Ефінгар біля Баштанки.

Незважаючи на стрімке наближення воєнно-політичної катастрофи, Н. Махно не змінив свого вкрай негативного ставлення до повстанських формувань, що діяли на теренах Катеринославщини під прапором УНР. Навіть за наявності спільного супротивника командири уенерівських загонів нерідко зверталися до махновського керівництва з проханнями надати їм зброю чи спорядження. Однак майже завжди отримували лише демонстративну ворожість і категоричну відмову. Як свідчив В. Білаш, реакція Н. Махна на такі звернення була однозначною: «УНР – наш класовий ворог. Жодної рушниці я не дозволю віддати з армії для цього імперіалістичного васала».

На початку грудня 1919 р. війська генерала Я. Слащова завершили концентрацію сил у районі

П'ятихатки–Знам'янка та, не виходячи з ешелонів, почали висуватися до Катеринослава. У передових лавах рухалися два бронепотяги і охоронні підрозділи 13-ї дивізії. Для прикриття правого крила білогвардійців 133-й Сімферопольський полк зі складу 34-ї дивізії був спрямований у бік Долинської–Кривого Рогу. На підступах до Кривого Рогу цей полк втягнувся у запеклі зіткнення з повстанськими загонами, що контролювали район. Тим часом 134-й Феодосійський полк отримав наказ наступати на Саксагань, забезпечуючи рух головних сил Слащова в напрямку Верхівцевого–Верхньодніпровська. Паралельно група військ генерала О. Ревішина утримувала переправи через Дніпро та готувалася завдати удару по махновцях зі сходу. До завершення оточення повстанців мала приєднатися й козака бригада генерала Н. Склярова, яка висувалася з Херсонського повіту до станції Апостолове (Ковальчук, 2010: 29).

Подолавши опір уенерівських загонів М. Мелашка і Т. Гладченка, 3 грудня 13-та білогвардійська дивізія зайняла ст. Верхівцеве, а 5 грудня – Верхньодніпровськ. Для забезпечення наступу на Катеринослав Я. Слащов стягнув до району Верхівцевого 133-й Сімферопольський і 134-й Феодосійський полки. Тим часом махновське командування посилено готувало оборону міста, концентруючи тут повстанські частини зі всієї округи. Формально чисельність сил, зосереджених у Катеринославському районі, давала підстави розраховувати на можливість успішного спротиву. Так, станом на 1 грудня 1919 р. у складі 1-го Донецького корпусу перебувало понад 4,5 тис. бійців. Однак боєздатність цих підрозділів була значно підірвана. На моральний і фізичний стан повстанців згубно впливали масове мародерство, брак теплого одягу та стрімке поширення епідемії тифу.

На світанку 8 грудня білогвардійські частини розпочали загальний наступ на Катеринослав. Основні сили корпусу генерала Я. Слащова наступали вздовж правого берега Дніпра, тоді як зведено-стрілецький полк атакував повстанців через Дніпровський міст зі сходу. Під тиском противника махновські з'єднання почали хаотично відступати на Томаківку, залишаючи напризволяще навіть хворих та поранених. Очевидець згадував про трагічну картину: «З жахом дивилося населення, як виповзали з будинків напівконаючі тифозні махновці і намагалися залізти на тачанки, що йшли з міста під шрапнеллю та кулеметами Добровольчої армії. Селяни скидали хворих з возів, нахльостуючи коней. Тифозні повзли шляхами, ледве пересуваючи ноги» (Котляр, 1999: 110).

Попри це, Нестор Махно не планував відступати з Катеринослава без спроби контрудару. На ранок 9 грудня, коли білогвардійці готувалися до відзначення Георгіївського свята, 1-й Донецький повстанський корпус атакував зведено-стрілецький полк у районі Карнаухівських хуторів. Застані зненацька, білі почали відходити в напрямку вокзалу та залізничного мосту. Одночасно повстанці сильними силами вдарили по бригаді 13-ї дивізії на околицях міста. Загрозу цілковитого оточення вдалося відвернути лише після прибуття Я. Слащова, який, маючи при собі лише кінний конвой, одразу кинув його в бій.

Генерал викликав підкріплення з центру міста, а бригаді 34-ї дивізії (135-му Керч-Єнікальському та 136-му Таганрозькому полкам) наказав наступати з району Гарячкова на Краснопілля для охоплення противника з флангу. Слащов особисто вступив у стримування повстанців біля залізничного мосту, тоді як інші частини 13-ї дивізії поступово витісняли махновців з передмістя. Тим часом у фланг ударної групи повстанців вийшли частини генерала Г. Андгуладзе. Водночас підрозділи 34-ї дивізії, викликані зі станції Верхівцеве, атакували повстанців поблизу Краснопілля. У лавах махновців почалася паніка, і вони почали відступати в напрямку с. Селецького. До вечора бій завершився; білі, захопивши близько 2 тис. полонених, майже не переслідували противника. Однак Махно не визнав поразки і пізно ввечері 9 грудня знову кинув свої сили на штурм Катеринослава. Через виснаження особового складу наступ швидко захлинувся (Ковальчук, 2006: 189–190).

Після оволодіння містом Я. Слащов вирішив «продовжувати порушене атакою зосередження і відкидати Махна на південь, тримаючи напоготові бронепотяги й ешелони для пішого десанту». Упродовж 10 грудня білі відбивали нечисленні атаки повстанців. 13-та дивізія залишалася в Катеринославі, 2-га Донська зведена бригада і бригада 34-ї дивізії зайняли Краснопілля, ще одна бригада 34-ї дивізії зосередилася в Сухачівці. Козака бригада Склярова утримувала ст. Апостолове.

Ранком 11 грудня білогвардійці після відбиття чергової атаки перейшли в наступ та стрімким боєм відкинули повстанців за річку Мокра Сура. Махновці намагалися вирватися на захід, але їхні спроби блокувала донська кіннота. За твердженням Я. Слащова, під час бою білі захопили артилерію, обози та близько 3 тис. полонених.

Після поразки махновські сили відступили до району Солоненьке–Новоолександрівка–Кічкас–Нікополь. За оцінкою Я. Слащова, чисельність армії Махна після катеринославського розгрому

не перевищувала 4–5 тис. бійців. Її боєздатність стрімко падала через великі втрати, деморалізацію та зростання епідемії тифу. Командир 1-ї повстанської кінної дивізії зазначав, що його бійці «перебувають у розкиданих почуттях, без визначених цілей, швendraючи по селах Херсонщини та Катеринославщини» (Митрофаненко, 2016: 177).

Посилювала кризу й внутрішня напруга. За спогадами В. Білаша, напередодні Махно прибув до Нікополя й без належного розслідування розстріляв 12 лівих есерів, серед яких – призначених автором начальника залоги та коменданта міста. Він звинуватив їх у зраді повстанству та незадовільному санітарному стані. Проте ці дії не покращили ситуації: «смертність зростала, армія розкладалася й танула з кожним новим днем».

Попри спроби командування Махна стабілізувати ситуацію, відновити боєздатність частин в умовах гострої деморалізації та повного розпаду дисципліни в армії виявилось завданням, яке повністю перевищувало їхні можливості. Однак навіть розгром головних сил махновської армії вже не міг змінити ситуацію та врятувати денікінську владу в Південній Україні. У службових документах білогвардійців цього періоду констатувалося, що в багатьох повітах спалахували повстання, рештки махновських загонів продовжували діяти, а на місцях виникали нові повстанські формування. Район виступів практично охопив увесь простір, який утримували війська ЗСПР. Коменданти звітували, що на прифронтових територіях та в найближчому запіллі майже не залишилося жодного повіту, який би характеризувався як цілком «благонадійний». Єдиною реальною силою на місцях залишалися комендантські та караульні команди, однак їхній чисельний склад був настільки неукomплектованим (нерідко до чверті штату), що вони практично не могли впливати на загальну ситуацію. Про це, зокрема, доповідав 15 грудня 1919 р. помічник старшого ад'ютанта мобілізаційного відділу штабу військ Новоросійської області ЗСПР (Ковальчук, 2006: 226).

17, 19 і 21 грудня махновські сили здійснили спроби перейти в наступ у районі Катеринослава, проте всі атаки були відбиті білогвардійцями. У цей час 3-й білогвардійський корпус генерала Я. Слащова послідовно стискав кільце оточення навколо основних махновських сил, які зосередилися в околицях Нікополя. Хоча становище махновців дедалі більше ускладнювалося, для Слащова також виникали підстави для занепокоєння: більшовицькі війська, зайнявши Лівобережну Україну, швидко наближалися до Катериносла-

вського регіону. Підрозділи 14-ї армії більшовиків оволоділи Новомосковськом і просувалися в напрямку станції Синельникове. Наприкінці грудня 1919 р. загони Бібіка та Матяша, які видавали себе за «червоні північні війська», почали нищити залізничну інфраструктуру поблизу Катеринослава. За таких умов у білогвардійського командування зник інтерес до продовження боротьби з Махном.

26 грудня генерал Слащов отримав наказ залишити катеринославський район і відійти на Крим. Тим часом за вказівкою начальника штабу військ Новоросійської області ЗСПР генерала В. Чернавина 2-й корпус генерала М. Промтова повинен був перекривати напрям Катеринослав – Херсон і не допустити захоплення Катеринослава махновцями. 27 грудня з'єднання 3-го корпусу вирушили з Катеринослава на південь, без особливого спротиву відкинувши махновців від Кічкаської переправи і захопивши при цьому п'ять гармат. Після цього білі переправилися через Дніпро. Махно згодом зазначав, що в 1-му Донецькому корпусі на той час залишалось лише близько 100 піхотинців і приблизно 400 вершників, що робило неможливою будь-яку серйозну протидію. 29 грудня останні білогвардійці залишили Катеринослав. Місцеві більшовицькі активісти негайно проголосили встановлення радянської влади, а вже 30 грудня місто зайняли частини 45-ї більшовицької дивізії (Митрофаненко, 2016: 232).

Після входження більшовицьких військ на Катеринославщину вони активно розпочали роззброєння та розпуск місцевих повстанських формувань. Таким чином, армія Махна опинилася затиснутою між двома силами: із півночі наступали червоні, а на півдні залишалися білогвардійці. У таких умовах головним шляхом порятунку, як заявив О. Калашников на нараді командного складу 30 грудня, міг бути організований відступ, який дозволив би зосередити основні сили та діяти більш згуртовано. Більшість командирів погодилася з цією позицією. Проте в разі відступу на Кривий Ріг махновці ризикували зіткнутися з козакою бригадою генерала Н. Складорова, що контролювала район станції Апостолове. Крім того, на підтримку повстанців Херсонщини розраховувати не доводилося: за повідомленням Махна, загони в криворізькому районі були «петлюрівськими», а баштанські повстанці переховувалися від білогвардійців у єврейських колоніях. У підсумку було ухвалено рішення про відступ у напрямку Олександрівська – на лінію Кічкас–Нейендорф–Чумаки. 3 січня 1920 р. командний склад заслухав офіційну заяву Махна про необ-

хідність відступу на Олександрівськ (Ковальчук, 2010: 31).

Загальна ситуація для білогвардійців у регіоні була критичною. На початок січня 1920 р. більшовики повністю встановили контроль над Донбасом, відрізавши війська Київської й Новоросійської областей ЗСПР від денікінського командування. Підрозділи 14-ї армії здобули Бердянськ і Маріуполь. Сили ЗСПР намагалися закріпитися в районі Одеси та Таврії, але червоні, рухаючись уздовж залізниці, послідовно тиснули їх на південь. 3 січня генерал Н. Шиллінг наказав Слащову утримувати Північну Таврію й підступи до Криму, тоді як генерал М. Промтов мав обороняти лінію Ново-Воронцовка–Успішна. На випадок спроби Махна переправитися через Дніпро в районі Нікополя 2-й корпус мав вдарити йому в тил.

Згідно із задумом Махна, наступ на Олександрівськ мав здійснюватися паралельно з демонстративними діями групи Т. Гладченка, яка повинна була витіснити частини 34-ї дивізії білогвардійців зі станції Верхівцеве. У той же час 1-й Донецький корпус Лашкевича та 3-й Катеринославський корпус О. Марченка атакували позиції 13-ї дивізії білогвардійців у районі Кічкаса, з метою форсувати Дніпро та оволодіти Олександрівськом. Однак місто було залишене білогвардійцями ще до початку наступу. 5 січня 1920 р. повстанські корпуси без бою вступили до порожнього Олександрівська. З півночі туди одночасно увійшли частини 133-ї бригади 45-ї більшовицької дивізії. Хоча сторони мирно поділили контроль над містом, махновці категорично відмовилися вливатися до Червоної армії. Більшовики поки не наважувалися на відкриту конфронтацію, оскільки, за їхніми підрахунками, сили повстанців у районі Олександрівська сягали близько 6 тис. піхотинців і до 1500–1600 вершників (Ковальчук, 2010: 31–32).

Попри відсутність домовленостей між сторонами, 7 січня командування Південного фронту видало наказ, за яким повстанські загони Махна мали вирушити на польський фронт – у район Мозир–Коростень. Цей наказ був виключно політичним маневром, спрямованим на нейтралізацію махновців. Про це прямо повідомляв командувач 14-ї армії І. Уборевич командира 45-ї дивізії І. Якіра під час переговорів. Природно, Махно чудово усвідомлював справжні наміри більшовиків і рішуче відмовився виконувати їхні вимоги, заявивши, що повстанська армія, яка вже довела свою здатність протистояти Денікіну, зуміє зберегти незалежність.

Однак становище повстанської армії ставало дедалі тяжчим. Через втрати, епідемію тифу й масове дезертирство кількість боєздатних частин стрімко зменшувалася. Частина членів повстанської Реввійськради, що таємно контактували з більшовиками, оприлюднила відозву із закликом перейти до Червоної армії, що призвело до подальшої деморалізації. У районі ст. Чаплине до червоних перейшов командир 1-го Донецького корпусу Лашкевич. Він повідомив, що махновці масово залишають армію, а його корпус фактично перестав існувати як бойова одиниця. За його словами, станом на 12 січня 1920 р. у всій армії Махна залишалося не більше 4 тис. піхотинців та стільки ж вершників, при 20 гарматах.

Незважаючи на чисельну перевагу, більшовики не змогли повністю ліквідувати махновців суто військовими засобами. Знекровлені тифом і втратами загони змогли вирватися з оточення поблизу Олександрівська та відійти до Гуляйполя. Проте загальний розклад сил і виснаження армії позбавляли Махна будь-яких реальних шансів на продовження боротьби. Повстанські сили було розпрошено; разом з ним до Гуляйполя дійшло лише близько 300 бійців. Наприкінці січня 1920 р. більшовики зайняли Гуляйполе й захопили залишки технічного майна махновської армії. Фактично вона перестала існувати як єдине військове формування. Махно був змушений розпустити рештки загонів, а сам разом із найбільш відданими соратниками перейшов до партизанської діяльності в Катеринославському регіоні, сподіваючись переконати, поки селянство знову виступить проти більшовицького тиску (Ковальчук, 2010: 33).

Висновки. У підсумку, на завершальному етапі протистояння білогвардійці змогли завдати махновському рухові вирішальної поразки. Основною причиною цього стала невдала спроба махновського командування перейти від партизанської тактики до ведення бойових дій за зразком регулярних армій. Підтримки місцевого селянства виявилось недостатньо для протидії вишколеним частинам супротивника. Вирішальним негативним фактором для махновців стали тяжкі зимові умови та епідемія тифу, що охопила погано забезпечені повстанські частини. У той же час боротьба проти армії Махна відтягнула значні сили білих, які денікінське командування так і не змогло використати для ефективних дій проти червоних. Це значно ослабило фронт ЗСПР і сприяло успішному просуванню більшовицьких військ углиб України наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ковальчук М. Боротьба повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ генерала Антона Денікіна в листопаді-грудні 1919 р. *Мандрівець*. 2010. №4. С. 24-32.
2. Ковальчук М. Комуністичний режим та українське повстанство наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. *Сіверянський літопис*. 2010. №. 2-3. С. 166-173.
3. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
4. Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року. *Український археографічний щорічник*. 2010. Вип. 15. С. 285-297.
5. Котляр Ю. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.). Миколаїв, 1999. 117 с.
6. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. 240 с.
7. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. Харків: КСД, 2016. 372 с.
8. Українська революція: документи 1919-1921. Нью-Йорк, 1984. 478 с.

REFERENCES

1. Kovalchuk M. (2010) Borotba povstanskoi armii Nestora Makhna proty bilohvardiiskykh viisk henerala Antona Denikina v lystopadi-hrudni 1919 r. [The Struggle of Nestor Makhno's Insurgent Army Against General Anton Denikin's White Forces in November–December 1919]. *Mandrivets*. №4. S. 24-32. [in Ukrainian]
2. Kovalchuk M. (2010) Komunistychnyi rezhym ta ukrainske povstanstvo naprykintsi 1919 – na pochatku 1920 rr. [The Communist Regime and the Ukrainian Insurgent Movement in late 1919 – early 1920] *Siverianskyi litopys*. №. 2-3. S. 166-173. [in Ukrainian]
3. Kovalchuk M. (2006) Nevidoma viina 1919 roku. Ukrainsko-bilohvardiiske zbroine protystoiannia. [The Unknown War of 1919: The Ukrainian–White Guard Armed Confrontation.] Kyiv: Tempora. 576 s. [in Ukrainian]
4. Kovalchuk M. (2010) Povstansko-partyzanskyi rukh ta operatsii bilohvardiiskykh viisk v Ukraini u pershii polovyni 1919 roku. [The Insurgent and Partisan Movement and the Operations of White Guard Forces in Ukraine in the first half of 1919] *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*. Vyp. 15. S. 285-297. [in Ukrainian]
5. Kotliar Yu. (1999) Povstanskyi rukh selian Pivdnia Ukrainy. Vysunska i Bashtanska respubliky (1919-1920 rr.) [The Peasant Insurgent Movement in Southern Ukraine: The Vysunska and Bashtanka Republics (1919–1920)]. Mykolaiv. 117 s. [in Ukrainian]
6. Mytrofanenko Yu. (2010) Ukrainska otamanshchyna 1918–1919 rokiv. [Ukrainian Otamanshchyna in 1918–1919] *Kropyvnytskyi: Imeks-LTD*, 2016. 240 s. [in Ukrainian]
7. Na bii za voliu (2016) Peremoha cherez porazky. Ukraina u viinakh i revoliutsiiakh 1914-1921 rokiv. [To Battle for Freedom. Victory Through Defeats: Ukraine in the Wars and Revolutions of 1914–1921] Kharkiv: KSD. 372 s. [in Ukrainian]
8. Ukrainska revoliutsiia: dokumenty 1919-1921 (1984) [The Ukrainian Revolution: Documents, 1919–1921] Niu-York, 1984. 478 s. [in Ukrainian]

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025